

Kirkegårdskultur 1999

Kirkegårdskultur 1999

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Formand: Leif Arffmann
Bøgevang 15
7100 Vejle
Tlf. 75 82 31 39

Næstformand: Mette Madsen
Blegdalsparken 52
9000 Ålborg
Tlf. 98 18 78 03

Sekretær: Birgitte Foghmoes
Figenvej 109
4700 Næstved
Tlf. 53 73 67 23

Kasserer
og
ekspedition: Rudi Larsen
Baunehøj Alle 38
2450 København SV
Tlf. 33 21 47 81

Redaktion: Anne-Louise Sommer
Gunver Vestergaard
Leif Arffmann

Tryk/Lay-out: Jelling Bogtrykkeri A·S

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Portal og gammelt dige
ved Sinding kirke, Viborg Stift.
Foto: Gunver Vestergaard

INDHOLDSFORTEGNELSE

Kirkegårdens dige er ikke bare et dige
Af Gunver Vestergaard og Mogens Andersen 5

Kirkedigernes arkæologi
Af Birgit Als Hansen 20

Lemvig kirkegård
- en kulturhistorisk lystvandring
Af Ellen Damgaard 27

Kirkegård og gravminder i Tranquebar
-realiseringen af et projekt
Af Karin Kryger 38

Land og By
Af Leif Arffmann 52

Kirkegårdens dige er ikke bare et dige

Gunver Vestergaard, kirkegårdskonsulent i Viborg Stift

Mogens Andersen, kirkegårdskonsulent i Aalborg Stift

Diget er kirkegårdens hegn

Der findes flere former for indhegning af kirkegården. Det kan være teglmure, betonstensmure eller mure opført af kløvede kampesten. Der ses også trådhegn og hegnsplantninger i form af hække eller buskbeplantninger eller kombinationer af disse hegn. Denne artikel handler kun om de traditionelle kampestensdiger, som de kendes bedst fra Jylland. Tidernes syn på kirkegårdsdiger har ændret sig, og artiklen tager udgangspunkt i digerne, som vi ser dem i dag og de problemer, der knytter sig til opretholdelsen og vedligeholdelsen af dem. Kampestensdigerne har mange fælles træk, men ved et nærmere eftersyn ses det, at der er forskelle og

Kirkegårdens dige er et hegn, der adskiller gravpladsen fra omgivelserne. Tømmerby kirke, Aalborg Stift.
Foto: MA

nuancer. Det er væsentligt at være opmærksom på særpræget ved det enkelte dige således, at forskellighederne opretholdes og således, at vi stadig kan skelne mellem digetyper og egnssærpræg.

Kirkegårdsdigerne har det tilfælles, at de er kirkegårdenes hegn. De omkranser gravpladsen og adskiller den fra det pulserende dagligliv. Før i tiden kunne det blandt andet være løsgående kreaturer, som skulle holdes ude fra kirkegården. Nu er der snarere tale om, at hegnet afgrænser et område, hvor der opstår en lille verden for sig selv, der helt har sin egen funktion og atmosfære samt sine egne regler og traditioner. Kirkegårdsdiget hegner de dødes have, hvor der skal være værdighed, fred og ro.

Diget markerer en visuel ramme omkring kirkegården og kirken således, at kirkeanlægget bliver en samlet helhed. Kirkeanlægget ligger næsten altid på et højdedrag eller et fremskudt parti i landskabet. Set udefra følger diget altid terrænet. De grove og robuste materialer giver anlægget karakter af tidløshed og uforgængel-

Muret portal med både bred og smal åbning.

Vejlby kirkegård. Aarhus Stift.

Foto: GV

lighed. På denne måde favner diget kirkegården og kirken. Dette kirkeanlæg er blevet et symbol, der som regel kan genkendes på lang afstand.

Kirkegårdslågerne hører med til indhegningen. Lågerne er oftest placeret ved de mest benyttede adgangsveje. De helt gamle, smalle låger kan kun passeres til fods. Nu er der normalt en hovedlåge og flere sekundære låger. Hovedlågen er som regel så bred, at den kan passeres i en bil. Der kan desuden være brede, sekundære låger til arbejdsbrug. Kirkegårdslågerne kan være simple trælåger eller jernlåger, der er ophængt lige så simpelt på træstolper eller stenstolper. Eller lågerne kan være mere storslåede med portaler. Lågerne bliver kun overfladisk berørt her, men de er i sig selv et studium værd.

Digetyper

Karakteristisk for digerne er, at de altid følger det naturlige terræn således, at ydersiden har nogenlunde konstant højde. Dige-kronen bliver derfor kun vandret, hvis terrænet er vandret. Digets udvendige side har ensartet højde på 1 - 1,2 m. Højden kan variere meget på den indvendige side. Normalt ligger den indvendige digefod 0,5 - 0,75 m højere end den udvendige digefod. Men forskellen kan variere meget. Det er ikke usædvanligt, at kirkegårdsarealet ligger i niveau med digekronen således, at der ikke er nogen indvendig digeside. Det kan endog forekomme, at kirkegården ligger højere end digekronen. Terrænets betydelige højdeforskelle uden for og inden for diget skyldes ofte bearbejdningen af kirkegården. Gennem flere hundreder år er løs jord skyllet til de lavere liggende dele af kirkegården og aflejret ved diget.

Det mest almindelige er, at digerne er dobbeltsidede således, at der er en lodret stenflade på både yder- og indersiden. Enkelte diger er ensidede fra oprindelsen, eller de er blevet det, fordi indersiden er skredet sammen og stenene fjernet. Indersiden er erstattet med en skrånende jordflade. Ydersiden skal til stadighed stå stensat for at holde uvedkommende ude fra kirkegården, så den er oftest den bedst vedligeholdte. Fjernes blot det øverste muldrag på et diges sammensunkne

Massivt dige af kalk og flint.
Et eksempel på, at lokale
materialer har været anvendt
som byggemateriale.

Vigsø kirkegård. Aalborg Stift.

Foto: MA

inderside, vil man ofte finde adskillige sten fra et oprindeligt tosidet dige.

Digerne kan være jordkernediger eller massive stendiger. I jordkernediger er digets midterste del fyldt op med jord og småsten. Kernen støtter stenfladerne og giver diget bredde og stabilitet. I massive diger er kernen udelukkende udfyldt med småsten. Denne digetype er meget stabil, fordi stenfyldet ikke påvirkes af frost. Digerne er normalt sat direkte i den stedlige jordbund. Kun undtagelsesvis er de gamle diger sat på et drænnende sandlag eller stenlag.

Kirkegårdsdigerne er hovedsageligt opbygget af ubearbejdede granitsten også kaldet kampesten. De findes overalt i landskabet, og de er aflejret her under istiden. Man kan således til dels aflæse dele af den lokale geologi i diget. For eksempel kan der være betydelig forskel fra egn til egn på stenstørrelserne. Nogle diger er blot opbygget af få lag store sten, medens andre er opbygget af små sten i mange lag. Hvis diget består af mange små sten, bliver det let ustabil, og på grund af sætninger får det nemt karakter af en vold. Man skal være

opmærksom på, at nogle diger, der er opført af små sten, kan være fra første halvdel af dette århundrede, hvor en del diger blev flyttet eller fornyet.

I nogle egne, hvor der er kalk i undergrunden som ved Hanstholm og Mønsted, er digerne bygget af kalksten med flint. Omkring Aalborg, hvor der også er kalk i undergrunden, findes denne digetype dog ikke. Kalkstensdigerne er antageligt ikke så gamle som granitstensdigerne, da kalkstenen nedbrydes af frostpåvirkninger og har begrænset holdbarhed. Under restaureringsarbejde i Hjørdemål var der spor af et traditionelt granitstensdige nederst. Mellem det nordlige Thy med sine kalkstensdiger og det sydligere Thy med granitstensdiger findes diger, der består af en blanding af granit- og kalksten.

Mange steder er der sten med kulturspor. Stenene har været tænkt til andre formål, men er havnet i kirkegårdsdiget. Det kan være sten, der har været forsøgt kløvet eller tilhuggede sten, som er blevet overflødige. Sten med spor af keglegruber, der er mejselspor fra kløvningen, kan være med til at datere digets alder. Der

Dige opbygget af en blanding af tilhuggede sten og kalksten.

Hjørdemål kirkegård. Aalborg Stift.

Foto: MA

kan også findes kværnsten fra forhistorisk tid, og sågar er der i sjældne tilfælde fundet runesten. Sådanne sten har væsentlig arkæologisk og historisk betydning, og de skal naturligvis bevares. Det kan være hensigtsmæssigt at anbringe de meget sjældne sten på mere betryggende steder.

Det er naturligt, at de jordfyldte diger er overgroede med græs og urter. Vegetationen hindrer digefyldet i at blive skyllet ud. Vegetationen tilpasses i forhold til digefyldets beskaffenhed. Skyggeforhold er også afgørende for, hvilken vegetation der indfinder sig. Forskellige græsser udgør hovedvæksten. Intens pleje af digerne har mange steder ført til, at artssammensætningen er begrænset til græs. Digesiderne ved den enkelte kirkegård kan være meget forskellige med hensyn til både konstruktion og plantesammensætning. Men det er klart, at diget udgør en biotop for overdrevs- og tørbundsplanter. Nogle diger kan være helt prægede af bregnearter som engelsød. Andre diger har mere varierede plantesammensætninger. Typiske planter er stenurt, stenbræk, fingerbøl, svaleurt, violer, kongelys, katost, sæbeurt og mange andre. En række arter er

Overgroet dige med mangfoldige typiske digeplanter. Bør først slås sidst i august
Tolne kirkegård. Aalborg Stift
Foto: MA

“levende fortidsminder”, der er indført til landet i middelalderen. På enkelte diger findes der sjældne planter som for eksempel visse bregnearter. Dyr, der finder deres bolig i huler, holder ofte til i diger, hvor de kan finde huler mellem stenene. Det kan være firben, brud, lækat, mus, tudser, snegle, humlebier og mange flere.

Vedligeholdelse og reparationer

Kirkegårdsdiger er påvirkelige af vind og vejr. Der er stor forskel på digernes holdbarhed afhængigt af fundering, stenstørrelse, kernefyld, vegetation og ikke mindst håndværksmæssig udførelse. Digerne skal stedse vedligeholdes, hvis sammenskridning skal undgås på langt sigt. En del diger har gennemgået hårdhændede reparationer, der til tider kan minde om fornyelse. Plejen har til tider haft til formål at holde et dige så rent som muligt, hvilket har svækket det og gjort det til et sterilt sten anlæg. I det følgende gives nogle retningslinier for vedligeholdelse og reparation af kirkegårdsdiger, idet det skal bemærkes, at der ikke er tale om en egentlig arbejdsbeskrivelse.

Det er væsentligt igen at nævne, at digerne skal altid følge det udvendige terræn og have ens udvendig højde. For at undgå de totale nedbrydninger og genopbygninger fra bunden, skal diget efterses to gange om året, hvert forår og efterår. Især er forårseftersynet vigtigt. På dette tidspunkt kan vinterens sætninger afsløres, fordi vegetationen ikke dækker diget. Mindre sten lægges på plads. Er der tale om større udskridninger, kan det vurderes, om partiel reparation skal udføres, eller det kan vente endnu et par år. Ved reparation af gamle diger skal det undgås, at de får karakter af nye diger. Derfor anvendes partielle reparationer, hvorved digets hovedtræk og ofte skæve forløb fastholdes.

Det er vigtigt at fastholde digernes karakter således, at forskellighederne mellem dem opretholdes. Det vil sige, at digets materialer af sten, kernefyld samt græstørv og urtevegetation skal genanvendes således, at plantevæksten videreføres. Nedtagne sten skal så vidt muligt genplaceres med den samme side udad. I digekernen kan der være kulturrester og frøkilder fra den oprindelige vegetation. Ler bør ikke forekomme i større

Stien til lågen er fjernet, men det flotte indgangsparti bør bevares. Øsløs kirkegård. Aalborg Stift. Foto: MA

mængder i kernen, idet dette materiale er meget påvirkeligt af frost og derfor kan skade diget unødvendigt. Bearbejdede granitsten genplaceres således, at kultursporene kan ses. Skulle der i diget være kasserede gravstenssokler og andet affald, bør det dog fjernes. Bevaringsværdige gravsten, der eventuelt findes i diget, kan placeres et passende sted på kirkegården. Under reparationer kan det være nødvendigt at tilføje nye sten. Størrelsen og karakteren må tilpasses resten af diget. Kirkegårdslåger og portaler, der ikke længere benyttes, bør ikke fjernes. De er ofte forbundet med intakte eller nedlagte kirkestier, og de fortæller historie om, hvorledes befolkningen tidligere færdedes til kirke.

Diger, der er jævnt sammensunkne gennem mange år, kan være meget smukke og have en meget særpræget og stabil vegetation. Sådanne diger bør i mange tilfælde forblive sammensunkne eller kun nødtørftigt repareres. Det sker, at det er nødvendigt at sætte diger om fra bunden. I disse tilfælde bør diget opføres på de oprindelige bundsten, der om nødvendigt rettes op. Også i disse tilfælde genanvendes eksisterende materialer. De almindeligt benyttede normer for anlægsarbejder kan

Et middelalderdige nederst opbygget af store sten. Efter sandflugt er der øverst opført et nyt dige af små marksten og strandsten. Sandet er nu bortgravet. *Skallerup kirkegård. Aalborg Stift.*

Foto: MA

ikke bruges fuldstændigt ved reparation af de gamle diger. Det drejer sig for eksempel om krav om fundering og mindste stenstørrelser. Arbejdsform og materialer må altid vælges med hensyntagen til opgavens omfang og karakter i det enkelte dige således, at det lokale særpræg bevares. I forbindelse med anlæggelse af nye kirkegårde opføres af og til nye kampestensdiger. Disse diger kan opføres efter nutidige anlægsnormer.

Plejen af vegetationen på digerne bør også tilpasses kirkegårdsanlægget og omgivelserne. Vegetationen på diger i uplejede omgivelser bør først slås efter frøspredningen i slutningen af august. Diger omkring kirkegårde i omhyggeligt plejede omgivelser, hvor der grænser plænearealer op til diget, kan som regel holdes tilsvarende friserede. Eventuelt kan diget slås et par gange med le, hvorved vegetationen ikke slås helt tilbage.

Digerne bør stå direkte i det naturlige terræn med den til stedet passende vegetation af græsser og urter. Det ses flere steder, at der er planeret og anlagt en sti langs digets yderside, hvor graveren kan gå og passe diget. Stien kan endog være belagt med grus. Sådanne anlagte stier er unødvendige, og de misklæder diget. På digets inderside bør træer og grave holdes mindst 1 m fra diget.

Træer og buske skal som hovedregel fjernes fra selve diget. Diget er for så vidt et unaturligt voksested for træer, og både diget og træet kan blive ustabil. Træer, der er placeret tæt på digerne, bør ikke fældes af denne grund. De ekstra reparationer, der kan blive tale om på grund af vibrationer i diget under storme, er til at overse.

Klassificering og værdisætninger

Forskellighederne i digerne kan skyldes konstruktioner, materialer såvel som bevoksning. Men forskellighederne kan også skyldes oprindelighed eller det urørte. Nogle vil mene, at et dige med særligt egnstypiske materialer eller sjældne planter er mere værd end et friseret dige. Andre vil mene, at et dige med mange sten med kløvemærker er mere værd end et dige, der blot er opført af store, forskelligartede granitsten. Der findes

diger, som indlysende er særligt interessante, fordi de på en eller anden måde er særprægede. Men de fleste diger er blandinger af alle forhold. Det ligger i tiden at gennemføre klassificeringer og værdisætninger af så meget i vores omgivelser, og det kunne da også være fristende at tage kirkegårdsdigerne med. Men der skal ikke granskes meget i disse forhold, før det må erkendes, at kriterier for gruppering af digerne, ikke kan opstilles. Det kan alligevel godt lade sig gøre at tage hensyn til alle forhold ved det enkelte dige både under vedligeholdelse, reparationer og pleje. Dette synspunkt gælder også for digets forskellige sider. Den side, hvor hovedlågen findes, opfattes normalt som forsiden. Men kirkegården har ikke nogen forside og bagside. Alle sider har sit særpræg, og de bør behandles med samme seriøsitet. Værdisætninger af digerne vil let føre til forskelsbehandling af dem. Der vil blive taget omhyggelige hensyn til de højst klassificerede diger og få hensyn til de lavest klassificerede. Man må hellere sige, at der skal tages hensyn til alle diger afhængigt af deres særkender. Derved vil nogle diger stadig være de enkle og friserede diger, medens andre vil være de sprudlende og vildtvoksende diger.

Lovgivning, bekendtgørelser og cirkulærer

At kirkegårdsdigerne er væsentlige både som hegn og som kulturhistoriske og naturhistoriske elementer fremgår af, at der i bekendtgørelsen om Folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde er et selvstændigt afsnit med tre paragraffer om kirkegårdens indhegning. Der er ikke nogen egentlig bestemmelse om, at digerne skal bevares. Men det fremgår indirekte, at bevaring er et af hovedformålene.

Af bestemmelserne fremgår, at: *“Kirkegården skal indhegnes forsvarligt”. “Kirkegårdens indhegning og indgangspartier må ikke ændres, omsættes eller nedrives uden tilladelse fra Stiftsøvrigheden”*. Såfremt indhegningen er et stendige, må bestemmelserne forstås således, at indhegningen er forsvarlig, hvis diget er sammenhængende og opfattes som en adskillelse mellem kirkegård og omgivelserne. Når digepartier på menighedsrådets eller provstiuudvalgets initiativ skal nedtages for at blive repareret, skal tilladelse indhentes fra stiftsøvrigheden. Under

sagsbehandlingen høres kirkegårdskonsulenten, Den kgl. Bygningsinspektør og Nationalmuseet. På baggrund af konsulentudtalelserne godkender Stiftsøvrigheden ofte istandsættelser på en række vilkår, som sikrer, at netop det pågældende diges karakter bevares. Desuden indhentes kendskab til, om de håndværkere, der skal udføre arbejdet, er kyndige digebyggere. Den almindelige vedligeholdelse, hvor enkelte sten samles op og lægges på plads, skal ikke godkendes.

Endelig fastsættes om diger, at: *“Kemiske midler til bekæmpelse af ukrudt må ikke anvendes på folkekirkens kirkegårde”*. Der er visse forbehold for kommunalt bestyrede kirkegårde, men i alle tilfælde må kemiske midler ikke anvendes på diger og på digernes fod. Tilsyn med overholdelse af bestemmelserne udøves af kommunalbestyrelsen og kan ske ved stikprøvekontrol. Bestemmelsen om forbud mod ukrudtsmidler på digerne har været gældende i mange år. Det er forfatternes indtryk, at der med den tiltagende miljøbevidsthed kun helt undtagelsesvis bruges kemiske midler på kirkegårdene og i meget ringe omfang på digerne. Det sker naturligvis i modstrid med bekendtgørelsens bestemmelser. Urtesammensætningen er igen ved at blive mere udbredt og varieret, men det tager mange år at opnå en stabil flora.

Kirkeministeriet udsendte i 1965 et cirkulære om vedligeholdelse og omsætning af stengærder. Formålet var at opnå en bedre standard i forbindelse med vedligeholdelse og reparationer af digerne. Baggrunden var, at de middelalderlige, stablede stendiger mange steder var i en mindre tilfredsstillende stand på grund af manglende vedligeholdelse eller fra stedfundne reparationer og omsætninger, der var blevet udført uden tilstrækkeligt kendskab til den fremgangsmåde, som bør følges ved istandsættelse af sådanne diger. Cirkulæret indeholder en række forskrifter for vedligeholdelse og reparationer, som også er nævnt ovenfor. Der er selvfølgelig altid undtagelser fra reglerne. For eksempel står der i cirkulæret, at der ikke må anvendes flint. Det må der normalt heller ikke, men ved reparationer af kalk- og flintestensdiger i det nordlige Thy er man naturligvis nødt til at finde tilsvarende materialer for at fastholde egnsforskelligheden mellem digerne. Ligeledes bør de utallige flintesten, som ligger mellem granitstenene i digerne i denne egn, bevares. Af cirkulæret fremgår

også, at stenene kan lægges i ler. Det er også nævnt ovenfor, at det kan få meget uheldige konsekvenser for digernes stabilitet efter frostperioder. Cirkulæret giver udmærkede anvisninger på digereparationer, men det bør ajourføres og nuanceres.

I denne sammenhæng vil det være passende at berøre spørgsmålet om rettigheder vedrørende kirkens fortov. Fortovet er et ca. 1,5 m bredt areal, der ligger umiddelbart uden for kirkegårdsdiget. Mange er af den opfattelse, at kirkens ansatte til enhver tid har ret til at færdes uden for kirkegårdsdiget i forbindelse med digearbejder. Nogle mener endda, at kirken ejer fortovet, selv hvor det ligger uden for kirkens skel. Emnet er kompliceret, og det skal ikke her belyses udtømmende. Af det kildemateriale, som forfatterne har kunnet fremskaffe om emnet, fremgår det entydigt, at kirken ikke umiddelbart har færdselsret eller ejendomsret til fortovet. Der gås ud fra, at kirkegårdsdiger er egne hegn, der står helt på kirkens grund, og som alene skal vedligeholdes af kirken. Skellet kan for så vidt godt ligge i diget, men det vil i disse tilfælde normalt i det mindste blive afsat ved digets yderside.

I kong Christian den Femtes danske lov fra 1683, der stadig er gyldig, står: *“Kirkens fortog må ingen bruge, indhegne eller bygning paasette, uden Kirkens Forsvars Bevilning, og kirken får sin rettighed deraf”*. Af denne tekst kan udledes, at det sikkert har været almindeligt, at kirken har haft et fortov i midten af 1600-tallet. Men lovgivningen indeholder ikke nogen almindelig bestemmelse om ret hertil. På de ældste originale matrikelkort er fortovene ikke indtegnet. Senere udtalelser fra midten af 1800-tallet og frem til vor tid har vist, at kirken kun kan gøre sin fortovsret gældende, hvis der for konkrete strækninger langs med diget kan påvises hævd. Derimod giver hegnsloven og i nogle tilfælde bygge-loven og kommunalvedtægten adgang til at reparere eget hegn fra nabogrunden. Ifølge hegnsloven er den vedligeholdelsespligtige berettiget til i tidsrummet mellem 1. november og 1. maj på hensynsfuld måde at færdes på naboens grund langs hegnet i det omfang, hegnets vedligeholdelse gør det nødvendigt. Der gås ud fra, at der normalt ikke påføres ejendommen skade i denne periode. Det må antages som en selvfølge, at skade skal udbedres eller erstattes.

Veje for tæt på diget medfører ofte ødelæggelse af terrænet og diget

Storvorde kirkegård. Aalborg Stift.

Foto: MA

På grund af vejanlæg, pløjning eller anden aktivitet kan et dige, der ligger over mod naboterræn blive ustabil fordi den skrænt, der opstår mellem diget og pløjekanten, bliver for stejl. Ifølge hegnsloven må den til hegnet stødende jord ikke behandles eller benyttes således, at hegnet derved beskadiges. Skrænters stabilitet varierer meget afhængigt af, hvilket materiale skrænten består af. Det kan ikke anbefales, at skrænter står stejlere end $35 - 40^\circ$.

I langt de fleste tilfælde løses vedligeholdelsesopgaverne uden problemer med naboer, selv om skellet findes ved digekanten. Men det er ikke ualmindeligt, at arealer omkring kirkegårdsdiger erhverves med henblik på en gang for alle at få løst naboproblemer, hvad enten det drejer sig om vedligeholdelse og pleje af diger eller bebyggelse op ad digerne. Det forenkler ofte problemerne, at kirken ejer arealerne, der ligger umiddelbart op mod digerne.

Holdninger

Der er flere måder at anskue kirkegårdsdiger på. Diget

kan blot betragtes som et hegn. Diget kan betragtes som et element i dødens have, hvor orden og renholdelse er vigtig. Diget kan betragtes som et levested for vilde planters vækst. Diget kan betragtes som et besværligt, gammeldags levn, hvor affald fra kirkegården kan anbringes. Alle eksempler findes. Forskellighederne mærkes tydeligt afhængigt af, om man taler med menighedsrådet, præsten, graveren, anlægsgartneren, arkæologen eller botanikeren. Men det afgørende er, at diget med låger og portaler er et af kirkegårdens væsentligste elementer både set i et kulturhistorisk og et naturhistorisk lys. Der findes adskillige hundrede velbevarede kirkegårdsdiger fra middelalderen, men der mangler en systematisk kortlægning af deres forskelligartede særpræg. Der findes blot nogle spredte artikler om særligt interessante sten og planter. Gennem omhyggelig vedligeholdelse og pleje af digerne kan kvaliteten og særprægene opretholdes. Den øgede interesse for historie og den grønne bølge har givet et godt skub fremad. Som i så mange andre forhold er den rette løsning ikke at træffe en konsekvent, generel afgørelse om digernes fremtidige tilstand, men i stedet gennem nuancerede og konkrete vurderinger at sikre kirkegårdsdigernes særpræg.

Kirkedigernes arkæologi

Birgit Als Hansen, Nationalmuseet

Et kampestensdige, en græsklædt jordvold eller en gammel hegnsmur danner den smukkeste tænkelige ramme om mange af vore middelalderlige kirker, og tilmed kan de hver især fortælle en historie, der i mange tilfælde går helt tilbage til kirkens opførelse og kirkegårdens anlæggelse.

At kirkegårdens diger og mure indeholder eller dækker over værdifulde gamle anlæg, har man nok vidst, men gennem de senere år har undersøgelser af de stående diger og ikke mindst udgravninger af overpløjede kirketomter kastet nyt lys over den tidligste indhegning af kirkegården. Selvom diger og volde omkring ruinerne af de nedlagte kirker i tidens løb er forsvundet ved dyrkning af marken, har det vist sig, at afgrænsningen af kirkegårdens indviede jord stadig kan påvises, da skellet ofte er markeret med en grøft så dyb, at den skærer sig ned i undergrundens sand eller ler. En sådan skelgrøft er næsten umulig at fjerne, da den vil tegne sig som et mørkt spor i den lysere undergrund.

Også i verdenslig sammenhæng kender vi skelgrøfter fra arkæologiske udgravninger, og de gamle landskabslove foreskriver, at der anlægges grøfter under markskellene, så man til enhver tid kan afgøre retslige stridigheder ved en simpel afgravning.

Grøfterne omkring kirkegårdene har naturligvis også haft en praktisk hegnsfunktion. Den opgravede jord kunne i første omgang lægges op som en vold, der sammen med graven effektivt forhindrede svin og kreaturer i at komme inden for det hegnede område.

Ved en udgravning af den nedlagte kirke i Tirup ved Horsens fandt man en ca. et meter bred og tilsvarende dyb grøft, der var den sidste men uforgængelige rest af kirkegårdens indhegning. Et blik på planen (fig. 1) viser, at begravelserne stopper et par meter indenfor grøften, og vi tør nok formode, at denne bræmme repræsenterer en nu helt bortpløjet vold. Om grøften også har hegnet den tidligere trækirke, hvis stolper er markeret med sort på planen, kan ikke afgøres med sikkerhed, men at skelgrøfter også kendes omkring de tidligere trækirker blev bevist ved en udgravning som

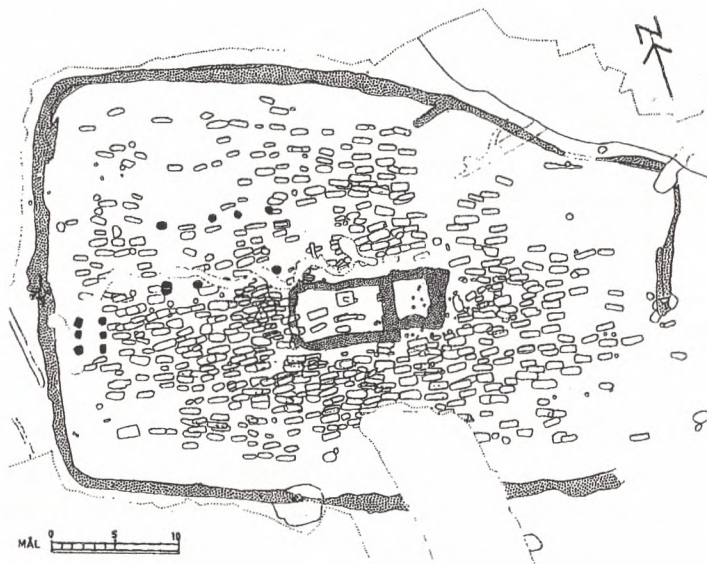

Fig. 1: Tirup kirkeomt ved Horsens. Udgravningsplan, hvor stenkirkeens fundamenter, trækirkens stolpehuller og kirkegårdens grøft er fremhævet. Rentegning Søren Gotfred-Pedersen 1984. (Målestok 1:500)

Aalborg Historiske Museum foretog i Sebbersund, hvor der i tilknytning til en handelsplads fra sen vikingetid og tidlig middelalder blev fundet en stor trækirke, hvis begravelsesplads var indhegnet med en grøft, hvor et af forløbene tilmed svarede præcist til det nuværende markskel.

En udgravning af kirkeomtten i Ullerup ved Fredericia gav ud fra de arkæologiske spor mulighed for at rekonstruere kirkegårdens indhegning fra kirkens opførelse til dens nedbrydning i 1600-årene (fig 2-3). Det første anlæg bestod af en to meter bred og en meter dyb grøft

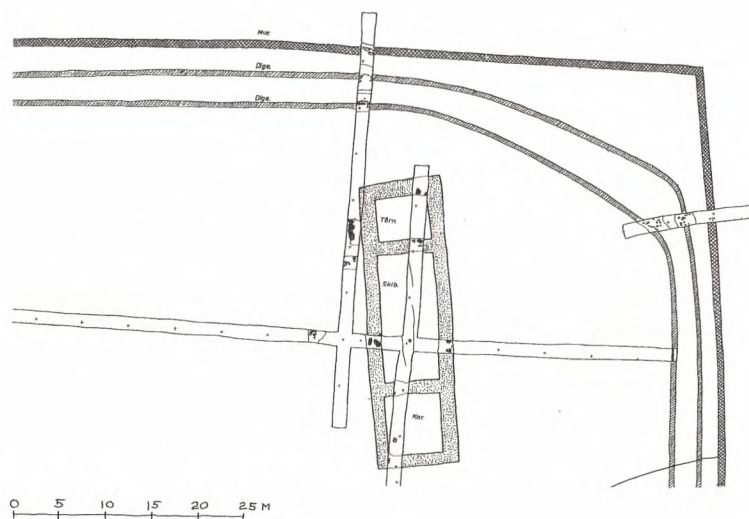
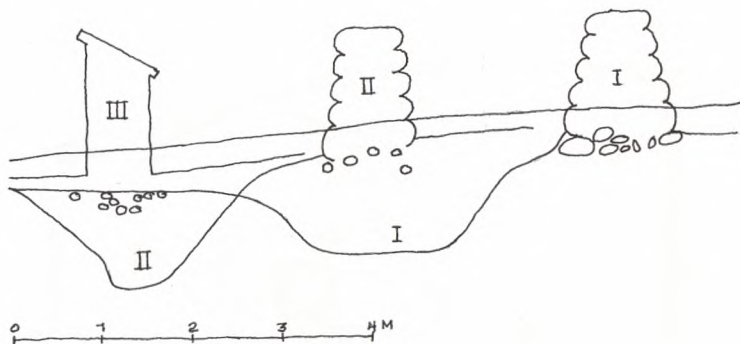

Fig. 2: Ullerup kirke ved Fredericia. Udgravningsplan, hvor digeforløbene er rekonstrueret ud fra iagttagelser i søgegrøfterne. Rentegning Gunnar Kramp og Roland Beldrini 1987. (Målestok 1:800)

Fig. 3: Ullerup kirke. Rekonstruktion af kirkegårdens indhegning. I: Dige og grøft fra 11-1200-årene. II: Udflyttet dige og grøft fra 12-1300-årene. III: Teglstensmur fra 1400-årene. Forenklet tegning Morten Aaman Sørensen 1999. (Målestok 1:100)

med et stendige eller en stenarmeret jordvold mod kirkegården. Ved en mindre udvidelse blev grøften flyttet længere ud, og et stendige opførtes oven på den gamle tilfyldte grav. I den sene middelalder blev stendiget nedbrudt og en hegnsmur af tegl opførtes oven på den tilfyldte sekundære grøft.

Det siger sig selv, at muligheden for at påvise disse gamle anlæg er meget begrænset, når det drejer sig om de stående kirker, hvor alle bestræbelser går ud på at bevare digerne og undgå unødige indgreb. Dog har det i forbindelse med digegennembrydninger, der af den ene eller anden grund har været tvingende nødvendige, vist sig, at mønsteret gentager sig overalt i landet. Som eksempel skal fremhæves en grøft under jorddiget øst for Gørding kirke ved Nissum Fjord (fig. 4), hvor der midt under diget tegnede sig en to meter bred og en meter dyb grøft i det lyse undergrundssand. I grøftens sider og bund kunne der ikke spores rester af vækstlag,

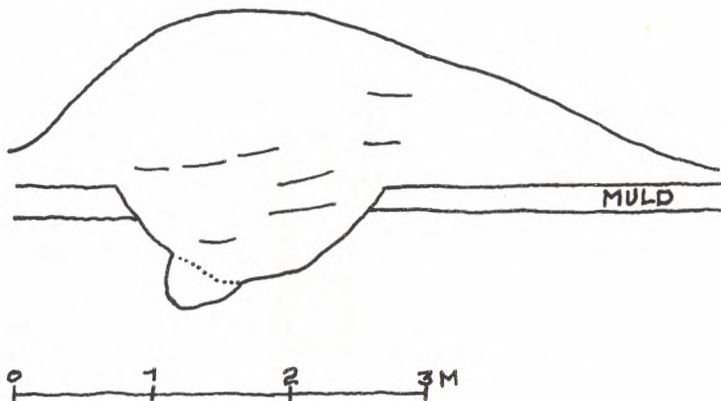

Fig. 4: Gørding kirke ved Nissum Fjord. Snit gennem østdige med grøft og græstørsvold. Forenklet tegning Morten Aaman Sørensen 1999. (målestok 1:100)

og dette kunne tyde på, at grøften må være fyldt op på et tidligt tidspunkt. Fylden bestod af græstørv, der gav sig til kende som vekslende mørke og lyse striber, der repræsenterede henholdsvis tørvens formluede vækstlag og det vedhængende lyse undergrundssand. Også i voldens nedre dele kunne græstørvens karakteristiske struktur spores, så opfyldning af grøft og etablering af vold må være foregået samtidig.

Medens vi må tro, at diget i Gørding stort set ikke er ændret siden den tidlige middelalder, forholder det sig anderledes med stendigerne. Utallige gange beretter kirkeregnskaberne om sammenfaldne diger og elendige forhold på kirkegårdene på grund af strejfende husdyr. Det fremgår, at vedligeholdelse og reparation af kirkegårdens indhegning har været en tilbagevendende plage. Men selvom digerne gennem årene har været udsat for talrige reparationer og omsætninger betyder det dog ikke, at sporene af tidligere anlæg er fjernet. Et stendige kan udmærket indeholde en kerne af en ældre jord- eller græstørvsvold, og der skal udføres betydelige jordarbejder, før skelgrøfterne lader sig slette. Eksempelvis forekom det tvivlsomt, at vestdiget ved Thorsø kirke mellem Randers og Silkeborg kunne indeholde rester af arkæologisk interesse. Diget var ret uanseeligt med en kerne af løs jord, sten og byggeaffald, der tilmed var ødelagt af rødderne fra kirkegårdens store træer. Ikke desto mindre var der tydelige aftegninger af skelgrøften, der på grund af jordarbejder var reduceret til en halv meter bred og lige så dyb rende, der tegnede sig i undergrunden under det nuværende stendiges inderside (fig. 5).

At skelgrøfterne ikke nødvendigvis skal findes under de stående diger, fik vi syn for, da Vesthimmerlands Museum i Aars foretog en undersøgelse i forbindelse

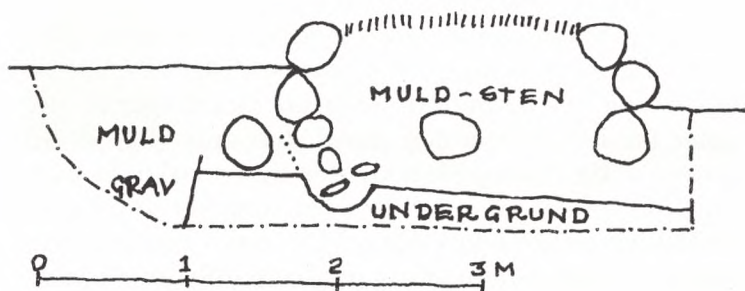
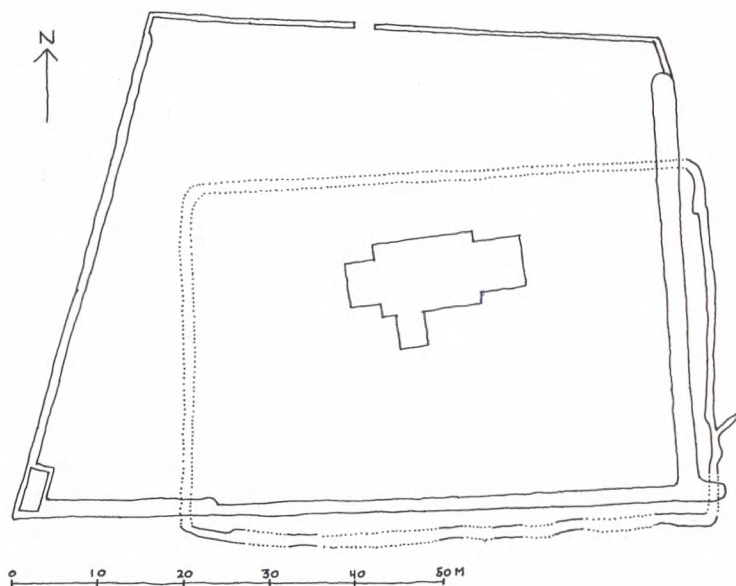

Fig. 5: Thorsø kirke i Midtjylland. Snit gennem vestdige med bevaret rest af grøft. Forenklet tegning Morten Aaman Sørensen 1999. (Målestok 1:100)

Fig. 6: Gundersted kirke i Himmerland. Udgravningsplan, hvor grøftens formodede forløb mod vest og nord er angivet med stiplede linie. Forenklet tegning Morten Aaman Sørensen 1999. (Målestok 1:800)

med anlæg af depot- og parkeringsplads i området øst for Gundersted kirke i Himmerland.

Her blev påvist en næsten to meter bred grøft uden for det nuværende kirkedige (fig. 6). Hele østgrøften blev kortlagt, og det sydlige forløb påvist i søgegrøfter på den tilstødende mark. En kirkegårdsudvidelse mod nord og vest afskar os fra at påvise forløbet her, men de blødt rundede hjørner af grøften mod nordøst og sydvest antydede det videre forløb.

De ovenfor omtalte kirkegårdsindhegninger er af fredelig og praktisk karakter, hvor grøft og dige højst har kunnet holde løsgående kreaturer ude. Det skal dog nævnes, at der i enkelte områder forekommer kirkegårde, der er heget med grave og mure af så anseelige dimensioner, at de må være opført med tanke på at holde fjendtligsindede folk ude. Det gælder for nogle af de bornholmske kirker, muligvis for et par kirker på Djursland og for en lille gruppe kirker syd for Århus, hvoraf Odder og Malling er de mest markante. I Malling blev der ved en udgravning i 1943 påvist rester af en to en halv meter tyk granitmur med en foranliggende fire meter bred og halvanden meter dyb grav (fig. 7). Til murens sydøsthjørne sluttede der sig en cirkulær bygning, hvis underetage muligvis har fungeret som kapel, medens en formodet overetage kan have indgået i forsvaret af kirkegården. Denne massive udbygning af en

ældre kirkegårdsmur er formentlig sket i 1300-årene, hvor landets indre forhold var ustabile.

Det foregående har handlet om, hvordan de arkæologiske undersøgelser har bidraget til belysning af de tidligste indhegninger af kirkegårde. I den forbindelse er det vigtigt at slå fast, at ethvert reparationsarbejde på diger og kirkegårdsmure, der går ud over almindelig vedligeholdelse, skal godkendes af Stiftsøvrigheden. Hvis arbejdet på nogen måde kan tænkes at berøre ældre anlæg skal Nationalmuseet tilkaldes og foretage en undersøgelse. Det samme gælder anlægsarbejder på arealer, der ejes af kirken og grænser op til kirker og kirkegårde. Her har Nationalmuseet i samarbejde med lokalmuseerne det antikvariske ansvar, hvilket medfører at menighedsrådet som offentlig myndighed må bekoste den arkæologiske undersøgelse i medfør af museumslovens §26.

Man behøver dog ikke at være museumsmand bevæbnet med skovl og spade for at få udbytte af kulturhistoriske studier i kirkedigerne. Først og fremmest er stenmaterialet meget forskelligt fra landsdel til landsdel og afspejler områdets geologi, som det er beskrevet andetsteds i dette tidsskrift. Undertiden optræder der materiale, der er forarbejdet af menneskehænder længe før kirkens og kristendommens tid. Det er således ikke så sjældent af finde sten med skålformede fordybninger, der stammer fra bronzealderen, og vikingetiden har i enkelte tilfælde været repræsenteret af sten med indhuggede runer. På Varde-egnen, hvor der i jernalderen har været udvundet jern af myremalmen, ser man ikke så sjældent, at den tunge jernslagge

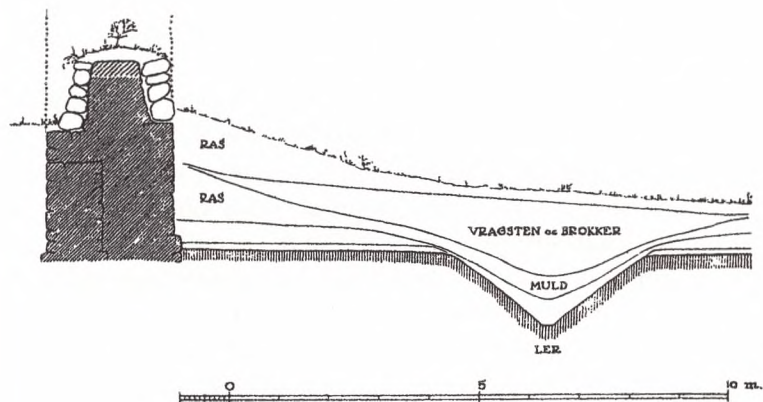

Fig. 7: Malling kirke syd for Århus. Snit i østre ringmur og grav. Tegning C.G. Schultz 1944. (Målestok 1:200)

fra smelteovnens bund er anvendt som "sten" i digerne.

I talrige af de jyske kirker, der er opført af fint huggede granitkvadre, er uanvendelige eller fejlhuggede sten fra kirkebyggeriet brugt i digerne. De røber sig ved en række tilnærmelsesvis kvadratiske huller, såkaldte kilehuller, der er indhugget for at kunne spalte stenene inden den videre forarbejdning til kvadre.

Gennem middelalderen sker der til stadighed ændringer af kirkebygningerne. Der opføres våbenhuse, sakristier og tårne. De små romanske vinduer udvides, døre ændres og hele murpartier sættes om. Ofte er de bygningssten, der er blevet til overs ved murgennembrydninger og ombygninger, genanvendt i digerne. Også mange af de bevarede middelalderlige gravsten har indgået i digerne, og enkelte sidder stadig tilbage, men i de fleste tilfælde har interessen for disse sten medført, at de er udtaget af digerne og har fået en mere prominent plads på kirkegården eller i selve kirken.

En meget væsentlig del af kirkedigernes kulturhistorie med berøringspunkter til arkæologien er slet ikke nævnt her. Det er digernes helt specielle flora, hvor gamle kulturplanter, der er indført til landet i middelalderen som læge- eller prydblplanter, har overlevet til vore dage. Emnet kræver stor specialviden og må overlades til en kulturhistorisk interesseret botaniker. Arkæologen må foreløbig nøjes med at fryde sig over mangfoldigheden og forundres over, at frø der har været begravet i jorden flere hundrede år stadig har evne til at spire frem og danne små nye kulturplanter.

Litteratur:

Nils Engberg og Jacob Kieffer-Olsen: Kirkegårdens grøft.

I: Nationalmuseets Arbejdsmark 1992, s. 168-177.

Søren Ødum: Levende fortidsfund. I: Skalk 1964,4, s. 18-26.

Lemvig kirkegård – en kulturhistorisk lystvandring

Ellen Damgaard, mag. art. og leder af Lemvig Museum

"At komme ind på en kirkegård og se ét gravsted, og så kender man hele kirkegården – det er der grumme lidt ved!", siger tidligere kirkegårdsleder Jørgen Jespersen, der gennem mange år værnede om den smukke kirkegård på bakketoppen vest for Lemvig. I dag er kirkegården en lystvandring både for en kulturhistoriker, en kunstinteresseret og en haveelsker – og dermed sikkert også til trøst og opmuntring for en sørgende. Den er på unik vis præget af gartnere med sans for "den langsomme tid" og af stenkunstnere fra byens fine stenhuggerværksted – Westergaarderne.

Kirkegården som et spejl af byens liv

Går man op ad hovedgangen fra Vesterbjerg mod kapellet, møder man en række af byens kendte familier fra årtierne omkring 1900 og op til 1940'erne. Det er som at gå på byens Vestergade og løfte på hatten for købmændene, garveren, tobaksfabrikanten, konsulerne og den store kreaturhandler; nogle af dem er døde for over 100 år siden, men erindringen om dem fastholdes på kirkegården. Ét af de mest markante gravsteder på hovedgangen rummer købmand Niels Christensen og hans familie. Her er støbejernsgitter, sort poleret granit og hvide marmorkors, bl.a. tre små kors for spæde børn. Han var én blandt flere af byens store handelsfolk, der kom ind fra det velstående opland for at blive købmand. I lære hos købmand A. W. Andrup, hvis gravsten fra 1868 stadig findes på kirkegården, og beslægtet med og i kompagniskab med folk fra Bechgaard-familien i Dybe, der drev tømmerhandel, manufakturforretning og købmandshandel i Lemvig. Som "genbo" på kirkegårdens hovedgang har Niels Christensen sin kollega L. B. Bechgaard, der var gift med hans datter Marie. Niels Christensens begravelse i 1897

Hovedgangen på Lemvig kirkegård med købmand Niels Christensens familiegravsted.

Foto: Lemvig Museum 1999.

var den største, der var set i mands minde, med flagene på halv stang fra byens huse og skibene i havnen.

Længere op ad hovedgangen møder man konsul og garvermester S. Chr. Fynboe, død 1917 og begravet i familiegravstedet, der også rummer faderens sten fra 1874. Konsul Fynboe var drivkraften bag oprettelsen af en teknisk skole i Lemvig med henblik på at fremme håndværkerstandens uddannelse og sociale stilling. Skolebygningen i Søndergade, der stod færdig i 1901, er stadig en pryd for byen; den demonstrerer det ypperste byens håndværkere kunne præstere af kvalitet og idérigdom. Fynboes kongstanke var, at bygningen ikke blot skulle være en teknisk skole, men en bygning, der kunne samle flere grene af "samfundsbyggende art" inden for sine mure. Det kom den til; her havde byens bibliotek og museum sine første lokaler, og det blev rugekasse for kursusvirksomhed og en række af byens foreninger. Nok en mand værd at huske.

Ved kapellet findes endnu et minde om Teknisk Skoles virksomhed på gravstenen over maler O. Høft. Navnet er hugget efter Høfts egen håndskrift. Ældre Lemvigere genkender dette navnetræk fra deres tegneprøver fra eksamen på Teknisk Skole.

På kirkegårdens hovedstrøg træffer vi også kreaturhandler Niels Matstrup, der startede som uldkræmmer og efter sigende tjente sin formue i et forrygende slag "lydløs mausel" med et par ingeniører fra et udtøringskonsortium, der opererede på Thorsmindetangen. Det var i 1885. 33.000 kr. stod på spil, som ingeniørerne hentede i pengeskabet med morgendagens lønninger. Uldkræmmeren blev en rig mand, og konsortiet opgav udtørringen af Nissum Fjord. Men det står der ikke noget om på stenen.

Ikke langt fra kapellet finder man tobaksfabrikant Carl C. Andersens stele af sort poleret granit. Han var

Maler O. Høfts gravsten
med palet og navnetræk.
Foto: Lemvig Museum 1988.

udlært i tobaksfabrikken i "Vesterhus", hvis bygning er bevaret som ramme om Lemvig Museum. Han bestyrede fabrikken for enkemadam Hansen og giftede sig meget fornuftigt med hendes søsterdatter, der stammede fra en stor gård lige vest for Lemvig. Hun hed Anne Marie Winkel Kastberg, tydeligvis opkaldt efter byens mest yndede gudmoder, den rige købmandsenke i Vesterbjerg, Anne Marie Winkel. Hendes og mandens gravsten, købmand, stempelpapirforhandler og kirkeværge Peder Winkel, ligger stadig lige inden for hovedlågen i Vesterbjerg. De hviler så at sige i egen jord; kirkegården blev nemlig anlagt i 1807 på dele af købmand Winkels jord i bymarken. Deres gravsten, som er lagt i 1835, er en gammeldags flad ligsten – med indskriften: "De ihukom Guds Ord og besøgte Faderløse og Enker i deres Trængsel og søgte at bevare sig ubesmittede af Werden".

Erindringen om kendte og ukendte

Det er ingen selvfølge, at man på en købstadskirkegård kan vandre gennem en stor del af byens historie på denne måde. Den hovedgang, der findes i dag på Lemvig kirkegård, er i høj grad et værk af graver Anton Klausen, der forestod arbejdet på kirkegården i hele 40 år, fra 1922 til 1962. Han værnede om de allerede anlagte gravsteder langs hovedgangen og sørgede for, at de nye, der kom til, så at sige passede ind i konceptet.

Graver Klausen tog også vare på gravminder fra kirkegårdens ældste del ud mod Vesterbjerg. Det betyder, at man i dag i denne afdeling kan finde sten helt tilbage til begyndelsen af 1800-tallet. Den ældste sten på kirkegården stammer fra 1812 og er sat over Christiane Frederikke Stougaard. Hun var datter af byfoged Bræmer og gift med købmand Mads Stougaard. Hendes søster var gift med købmand Rasmus Øllgaard Andrup, hvis sten desværre ikke er bevaret. Den ene af Christiane Frederikkens døtre giftede sig med købmand Fr. Hestbech, og en række familiegravsteder fra denne slægt er bevaret; her finder man købmænd, jernstøbere, redaktøren af byens første avis og bogtrykkere i flere generationer. En anden datter giftede sig med sin fætter, købmand Andreas Witalius Andrup, tredje generation i en af byens største købmandsgårde, som han overtog i 1839 og drev til sin død i 1868. Han var i sin tid byens bety-

deligste mand, aktiv for oprettelse af dyrskue, for anlæg af havn, etablering af dampskibsroute til England, formand for kommunalbestyrelsen. Hans gravsten er bevaret, men indskriften er så godt som forsvundet, uden at nogen nogensinde har tænkt på at skrive den af, før den helt forvitrede. Skjult i tæt buskads på samme gravsted står et beskedent marmorkors over A. W. Andrup og Ansine Marie Stougaards søn, Rasmus Øllgaard Andreas Andrup. Han havde ingen lyst til handelen og døde i en ung alder af tuberkulose. Købmandsgården blev solgt til fremmede i 1869, og den statelige 1700-tals bygning blev revet ned i 1972. Tilbage er købmandens skænkeskab og en kraftig barokdør, bevaret på museet, og en tilgroet grav på kirkegården. Tankevækkende – og sat i kontrast af en nærliggende gravsten, lagt over en i byens historie fuldstændig ukendt toldoppebørselsbetjent, død i 1865. Men som det fremgår af indskriften på stenen, blev der betalt for hans gravsted i 100 år!

Det mest pompøse gravminde på den gamle del af kirkegården står over konsul Anthon Andersen, død 1909. Han var bestyrer af Det nørrejske Redningsvæsen fra 1869 til sin død. På Lemvig Museum findes fotografier

Christiane Frederikke Stougaards grav på kirkegårdens gamle del.

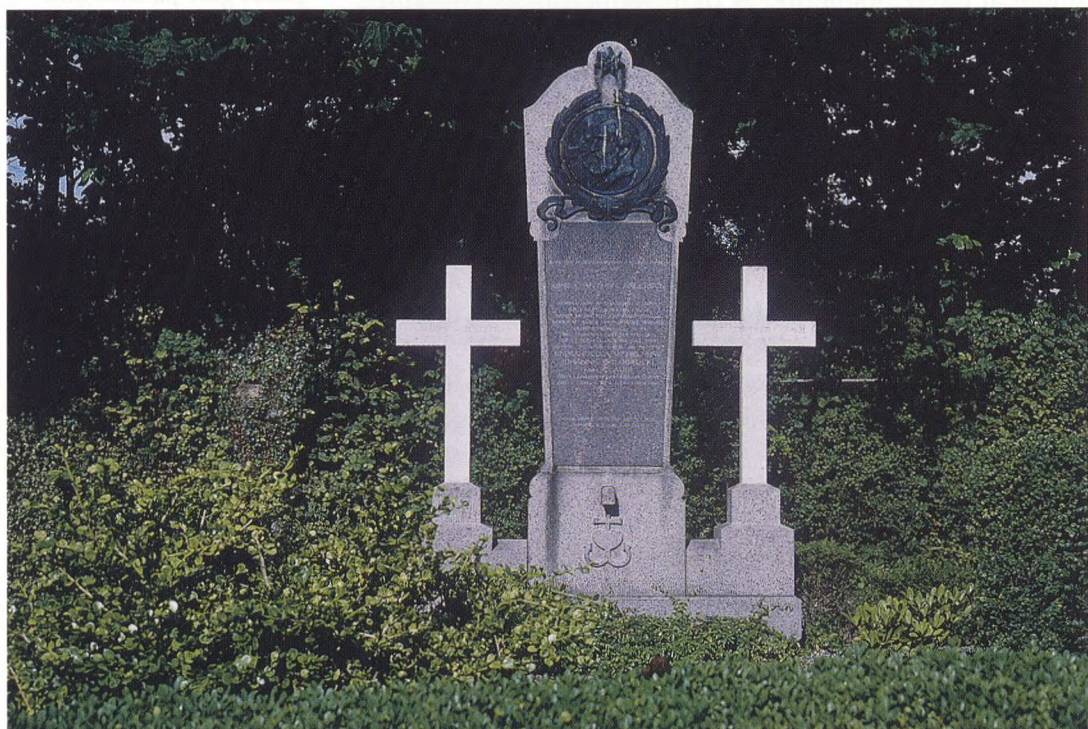
Foto: Lemvig Museum 1999.

af ham; han havde stort hvidt skæg og en utrolig mængde medaljer og dekorationer, tildelt ham for indsatsen som bestyrer af redningsvæsenet. Gravmindet har en mærkelig detalje. I soklen findes udhugget et sammenstillet symbol for tro, håb og kærlighed. Umiddelbart over det er et firsidet dybt hul hugget ind i stenen, og i det sidder en tilhugget sten, der passer i højde og bredde, men som rager et stykke ud. Stenen sidder løs. Hvad er meningen? Kan forklaringen hentes i Paulus' første brev til korinterne, hvorfra ordene om tro, håb og kærlighed er hentet – "thi stykkevis erkender vi, og stykkevis profeterer vi, men når det fuldkomne kommer, skal det stykkevise forsvinde"? Kendes det andre steder fra, hører vi gerne om det.

Anthon Andersen blev som ung skibstømrer ansat hos justitsråd Claudi, der var initiativtager til og den første bestyrer af Det nørrejske Redningsvæsen. I oktober 1860 – et halvt år efter sin ansættelse - kom han på sin første barske opgave. I løbet af ét døgn strandede der på kysten vest for Lemvig 16 sejlskibe og ét dampskib. Redningsmandskabet var i fuld virksomhed med at redde besætningerne, men til sidst måtte de opgive på grund af udmattelse. Da var turen kommet til damp-

Redningsbestyrer Anthon
Andersens gravmæle.

Foto: Lemvig Museum 1999.

skibet "Artic" af Hull. Anthon Andersen gik da i spidsen for at få samlet et frivilligt mandskab, som kunne redde besætningen fra dampskibet. Blandt dem der meldte sig, var en gammel engelsk ingeniør, Thomas Earle, der arbejdede ved et engelsk udtørningskonsortium ved Nissum Fjord. Han ville gerne være med til at hjælpe sine landsmænd. Det voldt store vanskeligheder at få redningsbåden ud, og under forsøgene blev den gamle ingeniør taget af strømmen og druknede. Hans gravsten er bevaret og står lige bag monumentet for Anthon Andersen. Sådan har også de barske vilkår ved havet sat sit præg på byens kirkegård.

Detalje af den mærkelige sten på Anthon Andersens gravmæle.

Foto: Lemvig Museum 1999.

Stenkunst

Fortsætter man fra den gamle afdeling ud på resten af kirkegården, bliver man snart opmærksom på endnu et særtræk ved Lemvig kirkegård. Ikke blot kulturhistorisk er kirkegården en perle, men også i kunstnerisk henseende. Fra det værksted, som Torvald Westergaard etablerede i Lemvig i 1923, og som hans søn Ejgil Westergaard har videreført siden 1963, stammer en række smukke og originale gravminder. Her er meget

Frederik Thems gravsten
med marchnoder.
Foto: Lemvig Museum 1988.

at gå på opdagelse efter. Bogbinder Marinus Henriksens gravsten, formet som en næsten meterhøj bog med "skindryg" og "syning" og den afdødes navn som titel på bogryggen. Musiker Axel Caspersens sten med et relief af violinen, musikdirektør Thems sten med noderne til en af ham selv komponeret march, skipper Mads Madsens sten med hans tremastede skonnert "Svend Aage", snedker Bertelsens sten med hølven. Én af perlerne er stenen over Julius, lige øst for kapellet. "Julius 1906-1963" står der på stenen, og udhugget i relief ser man en mand med hånden rakt ud mod et par cykler. Julius var en troldeagtigt udseende lille mand, der holdt til i et staldkammer i I. M. Christensens købmandsgård i Vestergade. I en af udlængerne havde han en såkaldt "cykelstald", hvor tjenestefolk ude fra landet kunne sætte deres cykel, når de kom til byen til torvedag. Man betalte Julius et beskedent beløb, og så passede han på cyklerne. Da han døde, var der ingen midler til at sætte en sten over ham; men Ejgil Westergaard huggede én til ham. Den er i dag én af kirkegårdens seværdigheder.

Også uden erhvervssymboler og andre mere specielle træk er Westergaard'ernes sten med til at sætte et præg

af kvalitet og omhu for detaljen på kirkegården. Skriftbilledet står markant, således at selv sten uden nogen anden form for udsmykning end selve indskriften påkalder sig opmærksomhed ved deres enkle skønhed. På Torvald Westergaards eget gravsted står en sten, som han huggede efter inspiration fra Frantz Werfels roman "Bernadette", en ung kvinde, uskyldigt skuende ind i fremtiden. Selv havde han ganske vist tænkt sig en anden gravsten, der i dag står i Lemvig Museums have som en del af en "Skulptursti" med 54 værker af Torvald Westergaard. Det er en groft tildannet mandslignende sten, hvor kunstneren har indhugget alle de årstal, der havde betydning i hans liv, både de rent personlige og årene for de to verdenskrige, som han oplevede. En meget mærkelig sten, der vækker forundring hos beskueren – selv om vi måske på museet har stækket forundringen lidt ved at give forklaringen på væggen ved siden af.

Julius med cyklerne.

Foto: Lemvig Museum 1999.

Havekunst

Graver Klausen satte sig spor på Lemvig kirkegård ved

Torvald Westergaards gravsted med stenen "Bernadette". Foto: Lemvig Museum 1999.

at værne om de gamle gravminder; kunstnere som Torvald Westergaard og hans sønner har præget den ved en enestående samling af originale gravsten. Tilsammen befinder disse gravminder fra de sidste næsten 200 år sig i en landskabelig ramme af stor skønhed. Den ældste del af kirkegården er ureguleret, og hække i forskellige højder og drøjder danner sine steder hele små labyrinter. Her er vældige blomstrende rhododendronbuske, høje mørkegrønne kegleformede buske i kontrast mod spinkelt kobberødt løv, et spil af farver og former, der forandrer sig med årstiderne. "Det er ikke nok at være gartner, man skal også ku' se'et", siger Jørgen Jespersen, der arbejdede som kirkegårdsgartner fra 1967 til 1975 og igen som kirkegårdsleder fra 1985 til 1996. I hans tid er der blevet værnet om arven fra graver Klausens tid, både når det gælder kærligheden til de gamle gravminder, og den skønhedstrang, der kommer til udtryk i beplantningen. "Man skal holde på det gamle, det kommer jo ikke igen", siger Jørgen Jespersen, "det er smukt med den forskellighed, der er på kirkegården, det skal man passe på". Ikke ændre unødigt, ikke fælde alle gamle træer, men løbende forny de dårlige, ikke lade maskinerne bestemme alting, men lige så stille hele tiden søge efter den største harmoni og skønhedsvirkning. Allerede i 5. klasse vidste Jørgen Jespersen, at han ville være gartner, og når man følges med ham rundt på kirkegården, får man stor respekt for, hvad mennesker kan skabe, hvis de har kærlighed til og forståelse for de lange forløb både i menneskelivet og i planternes verden. Her mindes den besøgende fortidens lokale mænd og kvinder, møder kunstneres fortolkning af livet og døden og vandrer samtidig i en have med farver og former, dufte og fuglesang. Hvor rigtigt og smukt, når en kirkegård kan være et jordisk spejl af et lille hjørne af Paradis.

Kirkegårde og gravminder i Tranquebar - realiseringen af et projekt

Karin Kryger, mag. art. og kunsthistoriker

Mennesker mødes og gode ideer opstår - sådan føler man det, når man tilfældigt møder en gammel bekendt og opdager, at man har fælles interesser, der kunne udmunde i et projekt.

Egentlig startede det med det foredrag, jeg holdt ved Foreningens for Kirkegårds-kulturs årsmøde 1998. Her fortalte jeg om min bedstefars, missionær Knud Heiberg, i 1935 foretagne registrering af indskrifttavlerne på de gamle kirkegårde i Tranquebar og hans arbejde med kirkebøgerne derfra og viste billeder fra kirkegårdene fra mit kortvarige ophold der i 1992. Det fik følger!

Ved en fernisering på Kunstindustrimuseet i juni 1998 mødte jeg Lisbeth Gasparski, lektor ved Kunstakademiets arkitektskole, som medlemmerne kender, dels som medlem af dommerkomiteen i den 1991 afviklede konkurrence om nye gravminder, dels som skaber af foreningens logo. Hun sagde til mig: "Eric (billedhuggeren Eric Erlandsen) siger, at du ved noget om Tranquebar". Jo da, noget vidste jeg, hvorfor?: "Jeg vil så gerne foretage opmålinger af gravminderne i Tranquebar", betroede Lisbeth mig. Mit hjerte slog et hop, da jeg i årevis havde påtænkt at udgive min farfars materiale, men det kunne ikke ske, uden det blev bearbejdet. "Jeg tror vi har noget at tale om" sagde jeg.

I løbet af sommeren udarbejdede vi et projekt og ved formand for Tranquebarkomiteen, stadsarkitekt Otto Käszners hjælp, fik vi lagt et budget.

Projektet går ud på følgende:

1. Opmåling af Tranquebars kirkegårde og gravminder. Opmålingsarbejderne vil omfatte: Opmåling af kirkegårdene samt indplacering af samtlige monumenter på kirkegårdens plan.

Opmåling af enkelt monumenter, samt fotoregistrering af disse. Opmålingerne herunder vil være skitseopmålinger med henblik på rentegning hjemme.

Registrering af inskriptionernes udformning ved hjælp af afgnidning, afformning og fotografering af disse. Til brug for projektets 2. del ligeledes afformning af dekorative detaljer.

2. Beskrivelse af gravminderne i de gamle danske kirker og kirkegårde, herunder gengivelse af gravmindernes indskrifter sammenholdt med kirkebøgerne på grundlag af missionær Knud Heibergs (1872-1963) materiale på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg samt i privateje.

Supplering af beskrivelserne, således at gravmindernes materiale præciseres nøjere, samt en mere kunsthistorisk redegørelse for monumenternes udformning, med typologi samt beskrivelse af figurer, ornamenter og andre dekorative detaljer. Oversættelse af latinske indskrifter.

3. Publicering af materialet.

Projektet kom til at omfatte seks kirkegårde og to kirker, hvor der på 1) Zionskirkegården er 18 gravminder. Hertil kommer 5 epitafier i kirken. 2) På "den gamle kirkegård" i Nygade 38 monumenter og på 3) Ny Jerusalem kirkegård 31 samt 8 mindesten og epitafier i kirken. 4) Den tidligere katolske kirkegård 1 monument. 5) Kirkegården i Poreyar ca. 1 km. fra Tranquebar 4 gravminder. 6) Den nye kirkegård 1 gravminde. På de tre første kirkegårde og i de to kirker medtoges samtlige gravminder, på kirkegården i Poreyar og den nye kirkegård medtoges kun monumenter, der havde relevans for Tranquebars danske historie.

Nu skulle der skrives ansøgninger med henblik på de to første punkter i projektet, og vi måtte i starten indkassere nogle skuffelser, men henimod slutningen af november havde vi så mange penge, at vi turde bestille billetterne. Samtidig fik to arkitektstuderende, Jens Wilfert og Maria Lassen, et rejsestipendium hver med henblik på at hjælpe os i Tranquebar. De fonde, der indtil nu har bistået os er Dronning Margrethe og Prins Henriks Fond, Thorvald og Margot Dreyers fond, Kirkeministeriet, Billedhuggeren Gottfred Eickhoff og hustru maleren Gerda Eickhoffs fond, Alfred Goods fond, samt et fond, der ønsker anonymitet. Projektet administreres

af Det kgl. danske Kunstakademis Arkitektskole. Jeg kontaktede sekretæren i British Association for Cemeteries in South Asia, Theodor Wilkinson, og orienterede ham om projektet, og han henviste til os mr. G.S. Thomas i Tanjore, fra hvem vi fik meget nyttig hjælp. Lige før vi tog afsted, kunne G.S. Thomas fortælle, at pga. af tætte og tornede bevoksning kunne man ikke gå på kirkegårdene uden militærstøvler, samt at der var set klapperslanger i området! Karl Aage Henk, Danida i Cuddalore, samt hans stab gav os en række nyttige informationer om lokale forhold samt adresser på hotel m.m.

Den 24. februar 1999 om morgenen fløj vi over Frankfurt til Madras, dog måtte Maria Lassens rejse udsættes pga. af en ondartet lungebetændelse. I lufthavnen blev vi hentet af vores chauffør, Shamipurimal, der i løbet af to dage bragte os til Tranquebar, og som i øvrigt bistod os på mange måder. I Tranquebar kunne vi se, at mr. Thomas på ingen måde havde overdrevet, da han beskrev kirkegårdene, men han og dr. Vasikaran Williams fra universitetet i Poreyar fik organiseret en rydning af kirkegårdenes frodige vækst, noget, der tilsyneladende også skræmte slangerne bort (fig. 1). Opryd-

Fig. 1. Den gamle kirkegård i Nygade under rydningen af tornebuskene.
Foto Lisbeth Gasparski 1999.

Fig. 2. Gravmæle over familien Borgen o. 1800. Zionskirkegård.
Foto Knud Heiberg 1935. Handels og Søfartsmuseet på Kronborg.

ningen på kirkegårdene blev forestået af kirketjener ved Zionskirken R. Isac Inbaraj, der sammen med sin hustru var holdet til stor hjælp.

Vi kunne nu gå i gang med arbejdet. Rollerne var givet på forhånd. Jeg beskrev monumenterne og kontrollerede Knud Heibergs afskrifter, Lisbeth registrerede indskrifterne og foretog afgnidninger og afklaskninger af dem, og Jens påbegyndte det store arbejde med opmålingerne.

Størstedelen af gravmælerne i Tranquebar er muret op i tegl. Her er forskellige udformninger som pedestaler med søjler eller urner, tumbaer, obelisker, cippi og sarkofager. Teglmonumenterne er herefter pudset hvide og forsynet med stukdekorationer, med f.eks. spejle, guirlander, klædeophæng, forskellige former for klassiske friser, rosetter mm. Monumenterne har oprindeligt skulle illudere hvid marmor. På disse monumenter er indfældet indskrifttavler, ofte af en lokal granit, men i enkelte tilfælde er stenen importeret fra Europa. Nogle af indskrifttavlerne er signerede af stenhuggerne. Her er såvel indiske som engelske stenhuggere repræsenteret. De ældste indskrifter er på dansk, tysk eller latin, senere bliver engelske indskrifter mere almindelige. En

Fig. 3. Gravmæle over familien Borgen o. 1800. Zionskirkegård.

Foto: Karin Kryger 1999.

enkelt indskrift er på hollandsk. På Ny Jerusalems kirkegård er et monument med indskrifter på såvel engelsk som tamil, og på kirkegården i Poreyar er en tavle med indskrifter på såvel dansk som tamil.

Monumenternes tilstand på Zionskirkegården og Den gamle Kirkegård er miserabel. Ved at sammenholde Knud Heibergs fotografier fra 1935 og Hans Henrik Engqvists fotografier fra 1972, kunne man se, hvor hurtigt forfaldet er sket. På Knud Heibergs fotos er monumenterne stort set hele, i dag er pudsen faldet ned, hvilket giver fri adgang til teglstenene og frister til at fjerne stenene og benytte dem til andre formål. På Zionskirkegården var monumentet over familien Borgen hel såvel i 1935 (fig. 2) som 1972, da arkitekten Hans Henrik Engqvist fotograferede den, og havde sin fornemme kannelerede søjle med urne i behold, i dag er der kun en stump tilbage af denne (fig. 3). Til gengæld var det med en vis tilfredshed, at vi kunne konstatere, at kun tre indskrifter var forsvundet siden 1935. Det er også glædeligt at indskrifttavlerne af natursten er mere holdbare end de monumenter, som der er indfældet i. Deres bevaringstilstand er især for granittens vedkommende - generelt god. På kirkegården ved Ny Jerusalemkirken,

Fig. 4. Gravminder fra midten og slutningen af 1700-tallet over tyske missionærer på Ny Jerusalems Kirkegård. Foto: Karin Kryger 1999.

Fig. 5. Detalje af monumet over Anna Christina Jørgensen †1768 i en alder af 17 år. Ligsten nedfældet i tegl og stuktumba. Den gamle Kirkegård.

Foto: Karin Kryger 1999.

der mest rummer monumenterne over de især tyske missionærer, der kom til Tranquebar, bliver monumenterne vedligeholdt, og pudses og kalkes jævnligt (fig.4). Dette sker imidlertid noget hårdhændet, og den oprindelige stuks dekorative detaljer er udviskede, ligesom den gavmilde kalkning slører nogle af indskriftene. Vi kunne konstatere, at der i tidens løb var sket en ganske dramatisk hækning af niveauet på kirkegårdene og en lille udgravning på Zionskirkegården afslørede sokkelt-rin til monumenterne langt under det nuværende niveau.

Kirkegårdsmonumenterne kan inddes i forskellige typer. En af de mest almindelige er tumbaen med ligstenen. Tumbaen er muret op i stuk og forsynet med en dekorativ kant i form af f.eks. tovsnoning og profileringer i stuk. På tumbaen er (eller var) nedfældet en ligsten (fig. 5).

Sarkofagen er også meget almindelig. Den er opmuret i tegl med rige stukdekorationer i form af profileringer, hjørnepilastre, friser, rosetter mm. Nogle af sarkofagerne er så store, at der egentlig er tale om mausoleer eller gravhvælvinger. Indskrifttavlerne er enten nedfældet i

sarkofagens låg, eller indfældet på siderne, somme tider begge dele.

Endelig er der pedestaler, der krones enten af urner, søjler eller obelisker (fig. 6). Den klassiske cippus finder man også. Endelig er der nogle store gravmæler, der falder uden for de normale klassiske typer, hvor en frodig fantasi har haft frit løb. På kirkegårdene finder man også gravmindetyper, som vi kan finde i Danmark, som jern- og sten Kors og "himmelporte".

Kvaliteten af indskrifternes bogstaver er højst forskellig. Mange er af meget høj kvalitet og repræsenterer et fornemt stykke håndværk. Andre er temmelig ubehjælpelige i selve skriftformningen, men indgår i en interessant monumental helhed.

Fig. 6. Gravmæler på Den gamle kirkegård. I forgrunden A.C. Ruhde †1832, i baggrunden Willoughby Carpenter Stevenson †1832. Foto: Karin Kryger 1999.

Indskrifterne rummer mange informationer og sammenholdt med kirkebogsudskrifterne giver de et gripende billede af de barske vilkår, europæerne i Tranquebar levede under. Det var sjældent at folk blev gamle og børnedødeligheden var høj. Kvinder blev gift tidligt, og blev de enker, varede enkestanden kun kort, da mængden af giftelystne ungarle og enkemænd var stor. Anna Elisabeth Pingels skæbne er et eksempel herpå. På hendes monument på Zionskirkegården, en høj bred muret piedestal, der kan have båret en urne eller lignende, er indfældet en buet indskrifttavle i mørk granit:

SKUE
 MED ÆBÖDIGHED
 DETTE GRAVMÆLE
 THI
 DET GIEMMER STÖVET
 AF
 EN HUUSLIG QUINDE, ÖM VENINDE
 OMHYGGELIG MODER OG OPRIGTIG HUSTRUE
 ANNA ELISABETH PINGEL
 FÖDT RÖSTMAND d. 20. Martii 1757.
 HUN VAR GIVT
 FÖRSTE GANG
 MED JOHAN ABRAHAM SEIERÖE
 ANDEN GANG
 MED FACTOR JOHAN CHRISTIAN PINGEL
 HUN BLEV VED DEM MODER TIL 13 BÖRN
 HVORAF
 FEM OVERLEVEDE HENDES BORTGANG
 HUN DÖDE
 d. 14 Martii 1795
 ÆRET ELSKET OG BEGRÆDT AF ENHVER
 SOM KIENDTE
 HENDES ÆDLE HIERTE OG RETSKAFFNE VANDEL
 THI
 HUSLIG OMHYGGELIGHED OG UTRÆTTET
 VELGIÖRENHED
 VAR
 HENDES DAAD
 TÆKKELIGHED ÖMHED OG GUDSFRYGT
 HENDES HÆDER.

Ifølge kirkebogen blev hun gift 1. gang 23. februar 1771, altså knap 14. år gammel og hun nåede ifølge indskrif-

ten at få 13 børn inden hun døde 38 år gammel. Hendes første mand døde 8. marts 1782 og allerede 26. september samme år blev hun gift med Johan Christian Pingel.

En af de betydningsfulde tranquebarborgere var Michael Sundt, der hviler under en tumba med en stor granitligsten på Den gamle Kirkegård (fig. 7). Om ham hedder det:

HER.
UNDER.GIEMMES.
DE.IORDISKE.LEVNINGER.AF
DEN.UDI.LIVET.AGTVÆRDIGE.
MICHAEL.SUNDT.
FØDT.I.CHRISTIANSTAED.I.NORGE.DEN.13 MAY
1731.
DØD.UDI.TRANQUEBAR.DEN 21 MAY 1785.
EFTER.HAN.HAVER.STOED.NOGLA.AAR.SOM.
PREMIER.
LIETENANT.I.DE.DANSKE.ASIATISKE.COMPAGNIES.
TIENESTE.HENLEVEDE.HAN DEN ØVRIGE DEEL
AF SIT LIV.
SOM EN VINDSKIBELIG OG RETSKAFFEN BORGER
VAR TVENDE.
GANGE GIFT FØRST MED INGER SAL: STORRES I
HVILKET.
AEGTESKAB HAN AVLEDE EN SØN SOM ER DOED
I HANS ANDET AEGTESKAB.
MED AGATHA LEM VELSIGNEDE GUD HAM MED
9 BOERN.
4 SOENNER HVORAF EN ER DOED OG 5 DOETTRE
HVILKE LEVE TILBAGE.
MED DERES SOERGENDE MODER SOM ALLE
TABTE I HAM.
EN KIERLIG MAND.
EN RETSKAFFEN FADER.
EN OMHYGGELIG VEN.

* * * * *

KORTE DAGE MANGE PLAGER BLEV DE
DOEDELIGES KAAR.
VUGGEN LAERER OS AT GRAEDE SORGEN
VOKSER MED VORE AAR.
HAELD DIG: SOM DIN SORG HERNEDEN.
ENDTE VEL I EVIGHEDEN.

Fig. 7. Gravmæle over Michael Sundt †1785.
Foto: Karin Kryger 1999.

Michael og Agathe Sundt, hvis monument ligger umiddelbart øst for hans (fig. 8), spillede en stor rolle i livet i Tranquebar, og på kirkegården danner deres grave midtpunktet for en mængde gravsteder, der rummer talrige af deres børn, svigerbørn og børnebørn.

Børnedødeligheden var stor, og dette afspejles også i gravskrifterne. På et gravmæle på Zionskirkegården står en piedestal med urne. På øst og vestsiden er der indskrifttavler. På østsiden står:

MARIA ANGELIQUE BECH
HENDES IORDISKE VUGGE MODTOG HENDE
d. 30te DECEMBER 1816
HENDES HIMMELSKE d. 14de NOVEMBER 1820
HER VAR HUN SINE FORÆLDRES SÖDESTE
ÖIESLYST
NU ER HUN
ENGLNES LEGESÖSTER.

På vestsiden er der en indskrift over moderen Anna Maria Bech, som døde i barselsseng 10 dage efter sin fireårige datter, efter at have født endnu en datter. I indskriften hedder det bl.a, at hun var sine børns engel:

FOR HVEM HUN SANK SOM ET OFFER
PAA MODERKÆRLIGHEDENS ALTER

Fig. 8. Gavldekoration på gravmæle over Agata Sundt f. Lem †1812. Familievåben i stuk. Den gamle Kirkegård. Foto: Karin Kryger 1999.

Anna Maria Bech var datter af guvernør Peter Hermanson, der døde 1822 og ligger begravet i gravstedet øst for hendes. Der er ikke bevaret nogen gravskrift over ham, men i 1935 var gravskriften over hendes moder Angelique Hermanson, der døde i 1815, stadig bevaret.

Efter tre ugers ophold i Tranquebar vendte vi hjem med et meget stort materiale, opmålinger, afformninger, beskrivelser og afskrifter af indskrifterne samt fotografier, der nu skal bearbejdes. Der er i sommerens løb lavet gipsafstøbninger af indskrifterne ved hjælp af de afformninger, der blev udført derude, og på den måde har vi hjembragt et stykke dansk kolonihistorie. Opmålingerne skal rentegnes og vi skal have bearbejdet beskrivelserne og afskrifterne til et manuskript. Der er et stykke vej endnu, inden vi kan præsentere det endelige resultat af projektet.

Det må desværre forudses, at gravmælerne på Den gamle Kirkegård og Zionskirkegården vil forsvinde inden for en overskuelig årrække. Årsagen er den manglende vedligeholdelse. Man kunne indvende, at det dog måtte være muligt at prøve at istandsætte de tilbageblevne monumenter, og det ville antagelig kunne gøres for et forholdsvis beskedent beløb. Men her rejser sig flere problemer. Dels på hvilken måde, en sådan istandsættelse skal udføres. På den store South Park Cemetery i Calcutta har briterne istandsat et langt større antal gravmæler, end der findes på kirkegårdene i Tranquebar, og hindret et yderlige forfald ved at cementpudse gravmælerne. Man bibeholder monumenternes oprindelige form, men cementpudsen giver ikke den samme karakter som den stukteknik, monumenterne oprindeligt har haft. Det ser, for at sige det lige ud, ikke videre kønt ud. Desuden vil det være problematisk at genskabe monumenternes stukdekorationer. Poster man penge i en istandsættelse af monumenterne kræver det også, at kirkegårdene vedligeholdes. Det kræver jævnlige tilsyn og besigtigelser på stedet. Min optimisme desangående kan ligge på et meget lille sted, da man fra dansk side end ikke har magtet at vedligeholde og beskytte de danske bygninger i Tranquebar. Landporten, der ligesom gravmælerne er opført i tegl og har dekorationer i stuk, forfalder mere og mere, og guvernørboligen ligger nu som ruin. Når vi ikke mag-

ter at beskytte den danske kulturarv i form af danske bygninger i Tranquebar, hvorledes skal man så kunne bevare de danske gravminder? En mulighed var måske at udvælge et begrænset antal af gravmælerne og istandsætte dem, og håbe, at man kan få organiseret en form for vedligeholdelse af disse monumenter. For indskrifttavlernes vedkommende så er disses tilstand, som ovf. nævnt god, og man bør under alle omstændigheder tage skridt til, at sikre disse, når de monumenter, som der er indfældet i, bliver for ruinerede.

Vort primære formål med vort projekt er, at tilvejebringe en dokumentation om den enestående kulturarv, som gravmælerne i Tranquebar repræsenterer, inden den forsvinder. Foruden den bog, vi arbejder på, forbereder vi også en udstilling om kirkegårdene og gravminderne i Tranquebar.

Litteratur:

Knud Heiberg: "Fra Trankebars Kirkebøger" i *Personalhistorisk Tidsskrift*, København 1936, 46-55.

Sophie Pedersen: *Danmarks gamle Tropekolonier*, København 1946.
Vore Gamle Danske Tropekolonier. (Red. Joh. Brøndsted) 1. udg. 1952, bd. 1.; 2. udg. 1967, bd. 5-7.

Klaus Nyholm: "På de danske kirkegårde" i *Arkitekten*, København, 1979, 571-573.

Hans Gregersen: *Trankebar*, Højbjerg 1987.

Karin Kryger: "Nogle gravmæler i Dansk Ostindien -og et par stykker i København" i *Søfart Politik Identitet tilegnet Ole Feldbæk*, Søhistoriske Skrifter XIX, Kronborg 1996, 273-286.

Land og By

Et essay om udviklingstendenser også
for kirkegårdene

Leif Arffmann, provst, Vejle Provsti

Når vi stiller spørgsmålet: "Hvad er Kirkegårdskultur"? varer det ikke længe, før diskussionen blandt kirkegårdskyndige kommer til at handle om forskellen mellem land og by. Et synspunkt vil således være: "Hvorfor skal byens nyskabelser komme herud på landet?"

Derved nærmer vi os umærkeligt en ganske afgørende skelnen i vores kulturdebat, idet forskellen mellem land og by har spillet en overordentlig stor rolle gennem hele den europæiske kulturhistorie. Dette vil blive belyst i det følgende ved at beskrive nogle udviklingstendenser af teologisk og idehistorisk art.

Idyllen på landet

Når man arbejder skiftevis med land- og byanliggender, kan man næppe undgå at gøre sig overvejelser om disse forskelle. Hvad er forskellen? Og hvorledes er det muligt at holde sammen på et samfund, hvis der er en forskel? De fleste resultater viser også, at forskellen ikke er stor, idet mobiliteten i samfundet kommer ind som en væsentlig faktor. Det er da også noget, der kan findes i ganske omfangsrige rapporter om eksempelvis udviklingen i land- og bykommuner. Her kan man f. eks. læse, at "Alt i alt synes resultaterne at bekræfte den tendens, som blev beskrevet ovenfor: Pendling er blevet mere udbredt, fordi folk hellere vil bo uden for byerne og pendle til deres arbejde, end de vil flytte tættere på deres arbejde. Og derfor er det blevet muligt for nogle kommuner at opretholde en økonomisk bæredygtighed, selv om aktiviteten her er relativt lav." (Knud Kristensen, Bornholms Forskningscenter, www.akf.dk/nyt/6knud.htm).

Den landlige idyl er således til stede, fordi bymennesket er i stand til at bevæge sig fra sit arbejde i byen

hurtigt ud på landet - til boligen, der i sig selv indeholder en værdi, fordi den er beliggende udenfor byen, i de landlige omgivelser - i idyllen måske.
Men hvor stammer opfattelsen af denne idyl fra?

Adam og Eva

Ser vi på de bibelske beretninger, så finder vi i Skabelsesberetningerne en landlig idyl, det er landbrugssamfundet, der sætter dagsordenen, idet "der var ingen mennesker til at dyrke agerjorden, men en kilde brød frem af jorden og vandede hele agerjorden". (1. Mosebog 2,5f). Jorden er da også det materiale, Adam formes af (v.7).

Læser vi videre i 1. Mosebog, fornemmer vi da også, at bykulturen betragtes med skepsis, Babelstårnet (kap.11) må betragtes som et byfænomen, hvor mennesker søger at gøre sig selv til guder og derved bringe uorden i den orden, som landbrugssamfundet stod inde for.

Men igennem Det gamle Testamente finder læseren hurtigt ud af, at livet udenfor bykulturen også i bogstavelig forstand kan være en ørkenvandring. De israelitiske stammer bosætter sig i Det forjættede Land, og dermed er bykulturen lanceret som et gode. For den religiøse og politiske centralisering, i kamp mod de mange kanaanæiske lokalguddomme og stammer, medfører, at det bliver nødvendigt at have eet kultsted, og eet politisk centrum, Jerusalem, og derved opnår Jerusalem den centrale placering, som peger helt frem til vores egen tid. Gud skal dyrkes eet sted og det sted er Jerusalem. Gud kommer derved til at skabe sin tilsynekomst i Jerusalem. Det er her, det hele foregår.

I Nazareth - i trange kår

I Det nye Testamente mærkes en kraftig distance til bykulturen. Det er en distance, som også findes allerede hos flere af de gammeltestamentlige profeter, der hudfletter den selvoptagethed og selviskhed, bymennesket lægger for dagen, og som går ud over de svage i samfundet.

Denne bykultur var fremherskende i hele det hellenistiske område, i hele Middelhavsområdet, båret oppe af den stærke magtkoncentration i storbyen Rom.

Det er da heller ikke tilfældigt, at den kraftige kritik af dele af bykulturen stammer fra en lille landsby i det halvhedenske Gallilæa, nemlig Nazareth. Herfra kommer Jesus, og han vender sig mod den officielle gudsdyrkelse i Jerusalem, bykulturen har spillet fallit, bymenneskene må se i øjnene, at livet i byen fører til fordærv, ja byen indeholder rent djævelske elementer, idet penge, magt og indflydelse spiller en større rolle end gudsforholdet. Derved kunne det antages, at det ville være mere gudvelbehageligt at leve udenfor byen. Det kom til at give sig selv, idet Jerusalem blev ødelagt af romerske soldater år 70 e.Kr. Dermed blev det næsten foregrebet, at den romerske bykultur nogle århundreder senere styrtede i grus, da Romerriket bukede under for folkevandringsbølgerne.

Men i mange traditioner levede fortsat forestillingen om byen, som det velordnede, af Gud selv indstiftede idealsamfund, ja i Johannes Åbenbaring (kap. 21) tales der således om Det Nye Jerusalem, den by, der ved tidernes ende kommer ned fra Gud, og her er lyksaligheden til stede. Her er guldbelagte fortøve og bymur belagt med ædelstene o.s.v.

Byen sejrer sig til døde

Der kan i løbet af den europæiske historie findes flere op- og nedgangsperioder for henholdsvis by- og landkulturen. Og der kan findes mange eksempler på, at byboen betragter landboeren med dyb skepsis - og omvendt. Det er ganske forståeligt, men det er interessant at lægge mærke til, at den kolossale vandring fra land til by i slutningen af 1900-tallet ikke efterfølges af en tilsvarende entydig lovprisning af bykulturen.

Tværtimod.

Dette hænger utvivlsomt sammen med romantikkens opfattelse af forholdet mellem land og by. Her er bykulturen blevet tvivlsom. Skal mennesket ånde frit, skal det ske udenfor byporten. Det er just den opfattelse, vi finder i mange af de mest kendte stykker litteratur fra den tid, ikke mindst i den danske sangskat. Når jeg har sorg i sinde, skal jeg forlade byen og gå ud i naturen, for derude vil jeg finde et eller andet væsentligt.

Denne romantiske tanke, finder vi bl.a. udfoldet hos Adam Oehlenschläger, hvorfor Aladdin da også må gå udenfor byen Isphahan for at finde hulen, og i "Sct.

Hans Aftens Spil" må selskabet også bevæge sig udenfor byen, om end kun til Dyrehavsbakken, men tanken fortsætter hos bl.a. Johs. Jørgensen, der i 1891 taler om "den frihed som vi savner bag byens mur og tag, på åben mark vi favner en solglad junidag".

Dertil kommer, at befolkningskoncentrationen i byen havde følgevirkninger som kriminalitet, og de dårlige sundhedsmæssige forhold medførte epidemier m.v. Det var derfor ikke overraskende, at alskens ondskab ofte blev betragtet som havende hjemme i byen.

Hvordan så landet ud?

Men inden vandringeren fra land til by fandt sted, var der sket en befolkningstilvækst overalt i Danmark. I løbet af det 19. århundrede begyndte den danske befolkning at vokse kraftigt. Landboreformerne begyndte efterhånden at sætte sig spor, og i løbet af århundredets første halvdel blev bondestanden en magtfaktor, drevet frem af økonomisk og åndelig fremgang.

I 1859 malede Fredrik Vermehren billedet "En sædemand". Det blev et af de mest yndede sofastykker i Danmark. Vermehren havde imidlertid store problemer med at finde en egnet model. Fra hans dagbøger ved vi, at han drog rundt på Midtjylland for at finde unge karle, der kunne være egnede, men de havde alle mulige skavanker, var sølle at se på og kunne slet ikke leve op til den forestilling, maleren havde om sædemanden. Til sidst fandt Vermehren én, der havde været husar, og på husarkasernen havde lært, hvordan man førte sig frem.

Den rene idyl var der således ikke tale om.

Der måtte være bedre forhold at finde et andet sted - hvorhenne? - I byen.

Bymennesket Grundtvig

Grundtvig hentede megen af sin digteriske inspiration fra barndommens oplevelser på landet. Derfor kan han tale om "bondeblomst i landsbyhave", og tale om "mens som barn på landet jeg var hjemme...". Men digteren boede nu engang i byen. Og derfra bevægede han sig nødt. I en erindring om Grundtvig skriver Marie

Blom således (Minder fra gl. Grundtvigske Hjem s.19f): "Han var jo høj og kraftigt bygget, men påfaldende bleg, hvilket jo ikke var sært, ti i disse År var der vist mange Uger, hvor hans eneste Gang i fri Luft var den korte Gang hver Søndag Eftermiddag til Frederiks Kirke, hvor han prædikede til Aftensang....".

Det er derfor heller ikke underligt, at Grundtvig i meget høj grad benytter sig af bytraditionen, når han billedligt skal beskrive saligheden, "vejen går til Guds-fredens stad med al den Herlighed mund kan nævne"(DDS 342) idet han således knytter til ved den i Johannes Åbenbaring ovenfor omtalte tradition. Se endvidere f.eks. DDS 658.

Men bymennesket Grundtvig søgte også i Den Grundlovgivende Forsamling i marts 1848 at understrege, at det virke, der foregår i byen, var samfundsbærende, han "maa betragte Søfart og Handel omtrent som ligesaa nødvendig og ligesaa uundværlig en Grundvold som Agerbrug". Ja tilmed siger Grundtvig, at alle de bymæssige menneskelige sysler sammensmeltes i Hovedstaden.."som jo kaldes Hovedstaden, ikke blot fordi den virkelig er en Magt, men fordi vi ogsaa kunne være visse paa, at der vil jo Folkehovedet findes, ikke blot paa Thronen, men i Reglen ogsaa i den højeste Oplysning, hvortil Folket er kommen...".

På vej til et tredje årtusind

Den kulturelle udvikling har således snart haft byen, snart haft landet som det ideelle sted for mennesket. Den kraftige byudvikling i vores århundrede har medført, at bycentrene er blevet affolkede, mellemlandet ved motorvejsudfletningerne er blevet beboelsesområder, fordi transporttiden således kunne nedbringes. Det ideelle sted blev en beboelse midt imellem by og land.

Det kan således undre, at vi fortsat i mange sammenhænge taler om landet som et "bedre" sted i forhold til byen. Skyldes det, at vi ubevidst gør brug af romantikkens billeder og søger at finde "naturen", vel vidende, at vi i det samme nu står i færd med at ødelægge den?

Her viser det sig, at der ud fra en overordnet politisk-administrativ betragtning fortsat arbejdes med mindre enheder, den lokale forankring, således som Peter Pentz (www.kulturnet.dk/homes/smn) formulerer det:

"Under en køretur på "kulturlandskabets motorvej" vil

der være flere rastepladser, punkter, der har medvirket til på afgørende vis at forme og skabe det nuværende kulturlandskab; vigtige holdepunkter er f.eks. de to sidste århundreders voksende industrialisering og forrykning af balancen mellem land og by, et andet holdepunkt er 1700-tallets udskiftning. Det holdepunkt, der helt afgørende har givet landskabet dets nuværende silhuet er imidlertid den fastfrysning af landsbyernes placering, der fandt sted i vikingetiden. Sammen med den lidt yngre sognedannelse skabte man her ved historiens begyndelse i Danmark en struktur, der stadig kan bære den dag i dag. En sådan historisk dybde, der beskriver vores regions infrastruktur, er med til at skabe stabilitet og kvalitet. Den enkelte borgers ståsted bliver gennem landskabets historiske dybde tredimensionalt. I en tid hvor europæiske identiteter forsøger at udslette hinanden, og skjule erindringer om hinanden, er forankringen til landskabet og kulturmiljøet den bedste garanti, som der står i et debatoplæg fra Nordisk Ministerråd. De mange bånd bagud i f.eks. vores regions landskaber og infrastruktur gør, at det er vanskeligere at udviske strukturen og flytte grænserne.”

De klemte og glemte kirkegårde i byen

Hvorledes forholder de danske kirkegårde sig så til den ovenfor skitserede problemstilling? Her gælder det, at det ofte fra kirkegårdsplanlæggers side bliver udtrykt, at by og land skal holdes adskilt. Landsbykirkegårdene skal bevare deres særpræg, mens bykirkegårdene så kan forandres til tumlepladser for alskens ny påhit.

Denne holdning kan siges at være i overensstemmelse med den romantiske tankegang, hvorefter det netop er udenfor bymuren, det autentiske skal findes. Dette hænger måske sammen med visse andre træk, der kan spores i det bybillede, der tegner sig i dag, et bybillede, hvor byens kirkegård har vanskeligt ved at gøre sig gældende netop som bykirkegård.

Marathonløb

I september 1998 oplevede jeg Marathonløbet i Berlin. Jeg var kommet til Berlin, fordi jeg havde nogle fridage, og gerne ville opleve storbyen med de kulturelle tilbud

og de civilisationsgreb, der på det tidspunkt var ved at ændre byens karakter. Det lykkedes også, men opmærksomheden blev dog i nogen grad svækket, fordi der samtidig var Marathonløb. En stor gruppe mennesker i løb uden ret meget tøj på og sveden drivende fra kroppen prægede gadebilledet, og gjorde det vanskeligt at få indtryk af den byplan, der givetvis foreligger. Det virkede som om, bykulturen her søgte at undskylde sin egen eksistens ved at importere et udefrakommende fænomen, et løb på over 42 km, og derved bringe en smule natur ind i byen.

Jeg er helt med det rene med, hvilke andre grunde der foreligger til at arrangere Marathonløb, og just oplevelsen af mennesket i kamp med "naturen", eller med sig selv, har gode traditioner i bykulturen. De romerske arenaer kunne således frembyde de samme grænseoverskridende tilbud til bymennesket, hvor vilde dyr og drabelige krigere stod som udfordring til det menneske, der frivilligt eller under tvang var sat til at "tæmme naturen".

Det er imidlertid en overvejelse værd, om denne naturimport hænger sammen med en undskyldning fra byens side, en undskyldning for det faktum, at byen er by.

Stortoget, Stockholm. Rum for byens livsudfoldelse.

Foto: Leif Arffmann 1996.

Byens torve og pladser

I diskussionerne om hvorledes byens pladser skal se ud, kan det hænde, at man støder på den holdning, at når blot der er tilstrækkeligt med grønne træer på en plads, så skjules byens fæle ansigt, og det bliver legitimt at færdes på pladsen. Dette synspunkt forekommer ejendommeligt, al den stund en byplads netop som byrum er proportioneret til at fortælle den byens historie, der beretter om handel og håndværk, spise og drikke og anden menneskelig virksomhed. Derfor synes det som om plantning af træer på byens plads er endnu en undskyldning for at byen er by, men nu planter vi et par træer, og så glemmer vi, hvor vi er.

Stortorget i Stockholm er således et smukt byrum uden træer, således at de meget fornemme husgavle kommer til deres ret. Det menneskelige behov for noget grønt til øjnene er her tilgodeset ved kummer med blomster.

Der er ikke noget galt i at plante træer. Det vigtige er blot, at det gøres med en forståelse for det byrum, der nu engang er tale om. For det kan ikke nytte at søge at reducere byens karakter af at være by, det er just det uvederhæftige.

Kirketorvet, Vejle. Mange vejlsensere har givet udtryk for ønsker om flere træer, mens andre har givet udtryk for ønsker om flere biler. Her fremtræder torvet som det, det skal være: Et byrum.

Foto: Leif Arffmann 1996.

Bykirkegården

Skal der anlægges en overordnet betragtning vedrørende byernes kirkegårde, så har disse i mange år været præget af dels helt eller delvist nedlagte kirkegårde i bymidten, dels store centralkirkegårde i periferien. Men med ønsket om en grøn bymidte bliver der mange steder gjort meget for at bevare ældre kirkegårde i bymidten, ja ligefrem gøre dem attraktive, så de også anvendes til andet end begravelsespladser. Her er Assistens Kirkegård på Nørrebro i København det mest tydelige eksempel. Når det gælder bykirkegården, så har den en lang tradition for at være grøn, ligesom der på de enkelte gravsteder ofte vil være en frodig bevoksning alt efter gravstedsejernes og stedets skik og smag. Her ses eksempel på, hvorledes det enkelte menneske har mulighed for at påvirke helheden i anlægget. Men der er ingen tvivl om, at dette i langt større grad er tilfældet, når det pågældende menneske bor i kirkegårdens nærhed. Derfor er synspunktet vedr. pendlerne og byen ikke anvendeligt, når det gælder kirkegården.

Det kan dog tilføjes, at når det gælder kirkegårdens "kulturmiljø", så er dette omfattet af megen interesse også fra organisationer og foreninger, der måske ikke har lokal tilknytning.

"Omgangen med historien og de bevarede kulturlevn er underkastet det — demokratisk valgte — politiske system, og forvaltningen af f.eks. fortidsminder og kulturmiljøer er underlagt offentlige institutioner.

Med denne viden om kulturmiljøets betydning, bliver vores omgang med dette også til et etisk spørgsmål, og vores årvågenhed skærpes over for forandringer i kulturmiljøet, negative såvel som positive." (Peter Pentz op. cit.)

Dertil kommer, at kirkegårdene i by som på land ikke er et kulturmiljø i museal forstand.

"For mange mennesker er det overraskende, at de danske middelalderkirker ikke er fredede. Men det er de ikke. Og det er heller ikke nødvendigt, faktisk er kirkerne nok de kulturlevn, der nyder den bedste pleje. Årsagen er ganske enkel: kirkernes betydningsindhold har været stabilt, de har altid været i funktion." (Peter Pentz op. cit.).

Det synes imidlertid at være tilfældet, at bykirkegården mange steder søger at finde sit grønne udtryk i en stedsegrøn beplantning, en noget fjendtligt udseende, ofte

udad stikkende busk. Det kan undre, at netop bjergfyr og andre nåletræer finder anvendelse i byens rum, for er noget fremmed for en bycivilisation, må dette være sådanne gevækster, med mindre der netop er tale om en bevidst kobling af indtrykket af byen som det djævelske og planten som det fjendtlige.

Den tyske kirkegård i Vatikanet, Rom. En bykirkegård mellem boliger, hvor nonnerne oppe fra altanerne kan vande planterne på gravstederne.

Foto: Leif Arffmann 1995.

Sammenfatning

Kirkegårdskultur er således et begreb, der er nøje knyttet til andre kulturelle udviklingstendenser. Det er således for indsnævret at betragte den danske kirkegård som alene et spørgsmål om, hvilke planter, der bør vokse på kirkegården, ligesom det tilsvarende turde være en indsnævring alene at vurdere kirkegården ud fra hvilke gravminder, der er anbragt sammesteds.

Det er således værd at erindre sig, at land - by - modsætningen og - sammentænkningen er en værdifuld del af den udvikling, der også i 1999 foregår på de danske kirkegårde.

Video om kirkegårdskultur

Foreningen for Kirkegårdskultur har hermed fornøjelsen af at kunne præsentere en video vedr. de danske kirkegårde.

Videoen er blevet til ud fra ønsket om at fortælle om de danske kirkegårdes historie og de problemstillinger, der knytter sig hertil. Det var således naturligt at anmode en ekspert på området, fhv. kirkegårdsleder Hans Larsen, om at udarbejde et oplæg til, hvorledes dette emne kunne præsenteres.

Hans Larsen har sammen med fotografen Hans-Heine Zimmermann udvalgt de områder, der fremstilles i videoen. Her beskrives den danske kirkegårdskulturs udvikling ved hjælp af eksempler fra et bredt geografisk område og ved anvendelse af både interviews og fortællende indslag.

Foreningen for Kirkegårdskultur præsenterer videoen med bilag, der beskriver andre sider af kirkegårdenes emnekreds, idet det er foreningens håb, at dette materiale kunne danne baggrund for videre drøftelser i menighedsråd, ved sognemøder og andre forsamlinger, hvor kirkegårdsområdet ønskes gjort til genstand for debat.

Til videoen er udarbejdet en introduktion som støtte og inspiration til videre arbejde.

Videoen kan lånes ved henvendelse til
bestyrelsesmedlem
Dorte Nielsen
Klitrosevej 9
4780 Stege
tlf. 30 52 0063 eller 55 81 00 58.

